

Tanulmány

Bereczki Gábor

Újabb tendenciák a cseremisiz etimológiai kutatásokban

Abstract

In his paper the author draws comparison between contemporary Cheremis etymological research and the great etymological synthesis of *Uralisches Etymologisches Wörterbuch* edited by Károly Rédei. He examines the following categories: 1. Proposal of a different from UEW solutions considering certain etymologies 2. Modification of some earlier generally accepted etymological statements on the basis of recent phonetic research 3. Proving of lexical elements earlier considered to be of ancient Ugro-Finnic origin as borrowings from cognate Permian languages 4. Proving of the Chuvash or Tatar etymology of words erroneously considered to be of Uralic origin 5. Involvement of calques in the supply of layers of origin applying to vocabulary – initial steps to be soon continued by relevant discipline.

Keywords: Uralic etymologies, Cheremis etymologies, Cheremis calques

0 Bevezetés

1988–1991-ig egymást követő füzetekben napvilágot látott az MTA kiadványaként *Uralisches Etymologisches Wörterbuch* címen a közös uráli szókincset tárgyaló mű. A mű megírásában a legjobb hazai szakemberek vettek részt, de az egészet Rédei Károly szerkesztette egybe. A kívülálló azt gondolhatná, hogy a mű megjelenésével az uráli etimológiai kutatások lényegében lezárultak, a jövőben csupán kisebb kiegészítésekre, módosításokra kerülhet sor. Rédei és segítőitársai kétségkívül hatalmas munkát végeztek. A kezük alól kikerült mű a 20. századi uralisztika legjelentősebb szintézisei közé tartozik, sőt, ha csupán az etimológiai kutatásokat tartjuk szem előtt, bizvást mondhatjuk, hogy ez a legjelentősebb alkotás.

Agyagási Klárával közösen több éve dolgozunk egy cseremisiz etimológiai szótár összeállításán¹ (a szótár koncepciójáról ld. közös cikkünket Agyagási & Bereczki 2006), s ezalatt jól kirajzolódtak azok a területek, amelyeken ha nem is radikálisan, de figyelemre méltó mértékben, tendenciaszerűen változnak, módosulnak az UEW eredményei. Ezeket kategóriákba sorolva, egy-egy példával illusztrálva mutatom be az alábbiakban.

Az OTKA számunkra megadott határideje ugyan lejárt, de mi ettől függetlenül változatlan erővel folytatjuk a cseremisiz etimológiai szótár összeállítását.

¹ A kutatást támogatja az OTKA (T 048805).

1 Az UEW-től eltérő más megoldás felvetése

Az UEW összeállítói, elsősorban szerkesztője álláspontját képviseli. Természetes dolog, hogy akadnak olyan etimológiák, amelyeket illetően megoszlik az uralisták véleménye, s idő múltán dől el, melyik vélemény kap nagyobb támogatottságot.

A cser. *kälðem* 'köt' igét E. Itkonen nyomán (Itkonen 1953: 178) az UEW (657) a lp. N *gæl'de-* 'bend, cock, stretch (bow, gun, spring); erect (tail)', lp. L *kieltē-* 'spannen, strecken (z.B. eine Schnur zwischen zwei Bäumen); mord. E M *kiłde-* 'an-, vorspannen' igékkel kapcsolja össze, s egy **keltä-* 'spannen' igét rekonstruál a finn-volgai alapnyelvre. Az UEW (ld. uo.) a cseremiszi szó jelentésfejlődésére logikus magyarázatot ad: „Die tscher. Bedeutung 'binden', dürfte aus der ursprünglichen Bedeutung über 'befestigen, knüpfchen' entstanden sein.”

Szerintem nincs szükség semmilyen hipotetikus jelentéstani magyarázatra, ha a cseremiszi *kälðem* igét egyszerűen a *käl* 'fogantyú, kötő, húr' névszó származékaként fogjuk fel. A cser. **tt* faktitív-kauzatív képző egyaránt képez névszóból és igéből igét, pl. *lüm* 'név' ~ *lümдем* 'nevez' (Bereczki 2002: 197–8).

2 Némely korábban általánosan elfogadott etimológiai megállapítások módosítása

A hangtani, kisebb mértékben az alaktani kutatások új eredményei szünet nélkül módosítják az etimológiák elfogadható voltát. A cser. *šūyar* 1. 'sír', 2. 'temető' szót már Budenz (1867: 435) összekapcsolta a m. *sír* lexemával. Az UEW (424) kérdőjellel, de közli az etimológiai egybevetést, s a FU alapnyelvre **čikərɜ*, **čikərɜ* alakot rekonstruál. A kérdőjelet azzal indokolja, nem biztos, hogy a cseremiszi szókezdő *š* affrikátára megy vissza. Szerintünk ennél súlyosabb akadálya az egyeztetésnek, hogy az újabb kutatások szerint (Bereczki 1994: 31–2) a FU **k* folytatása palatális környezetben nem lehet *ɣ*, hanem csak *j*.

3 Ősi finnugor eredetűnek vélt elemek rokon permi nyelvekből átvett kölcsönzéseként való bizonyítása

Speciálisan cseremiszi probléma a cseremiszi szókincs ősspermi, ill. ősvotják, továbbá votják elemeinek kimutatása. A múlt század utolsó harmadának elején vetette fel E. Itkonen (1970: 220, 1956: 58) a cseremiszi egyik votják jövevényszavával kapcsolatban, hogy egy alaposabb vizsgálat során bizonyára más szavakról is ki lehet deríteni, hogy nem ősi megfelelésekről, hanem későbbi korokból származó permi kölcsönzésekről van szó a cseremiszi nyelvben. Az azóta eltelt évtizedek során e sorok írójának sikerült mintegy száz szóról bebizonyítani, hogy permi kölcsönzések a cseremiszi nyelvben (Bereczki 1977: 57–77; 1992: 97–129). Néhány további kölcsönző kimutatása Rédei Károly nevéhez fűződik. A jelenséget szemléltesse az alábbi példa.

A cser. UJ² *kaške*, USj. *koškā*, US *kaškā*, JO *kaskā*, K *kaškā* 'sebes, sodró (víz), sellő' (MNYsz. 3: 670) szót az UEW (670) a következő rokon nyelvi adatokkal veti egybe: fi. *koski*

² A cseremiszi nyelvjárások gyűjtőpontjainak feloldását ld. MNYsz.

'reißender Strom, Wasserfall, Stromschnelle'; észt *kosk*, *kōsk* 'Steindamm, Schwelle (quer durch den Fluß; das Wasser unterhalb der Schwelle, Stromschnelle)'; lp. N *guo'ikâ* 'rapid(s)', L *kuoi'hkâ* 'Stromschnelle'; zürj. Le. *koś*, Pr. *kośt*, Ud. *koś* (*kośk-*), P *kośk*, PO *kuśk* (*kuśjis*) 'perekat, mesto v reke s bystrom teqeniem s melíkoj galíkoj' < **kośke* 'Wasserfall, Stromschnelle'.

A cseremiszi szót nem lehet elválasztani a felsorolt rokon nyelvi adatoktól. Ugyanakkor két olyan hangtani jelenséget is találunk benne, amelyek mellett szólnak, hogy nem eredeti szóval van dolgunk. Ez utóbbi esetén nem maradhatott volna meg a cseremiszi *s*, *ś*, hanem *š* folytatása kellene, hogy legyen. Beke JO, K jelzésű gyűjtőpontjain lehetséges az *o* > *a* hangfejlődés, az UJ US gyűjtőpontokon azonban teljesen szabálytalan az első szótagi *a*. A tárgyalt cseremiszi szót ősszerű átvételnek kell tekinteni.

A cseremiszi nyelv permi jövevényszavainak a száma előre láthatólag még növekedni fog a jövőben. Nehezíti a kutatást, hogy több esetben a gyaníthatóan permi jövevényszavakban nem találunk semmi hangtani fogódzót, s így a történeti összehasonlító módszer jelenlegi eszközei nem elégségesek a probléma megoldásához.

4 Tévesen uráli eredetűnek tartott szavak csuvas vagy tatár etimológiájának bizonyítása

A cseremiszi nyelv uráli eredetű töszavainak száma félezer körül mozog, a bulgár, ill. csuvas és tatár jövevényszavaké együttesen ennek kb. az ötszöröse. Így nem csoda, hogy több esetben alaki hasonlóság alapján török kölcsönszavak kerülnek annak gyanújába, hogy uráli eredetűek. Küszöbön álló feladat, hogy ezen a területen mihamarabb rendet teremtsenek az illetékes szakemberek.

Szemléltető példa gyanánt szolgáljon a cser. *šor-wondo* 'gereblye' szó. Bekénél az alábbi adatokat találjuk a szóra: P B UJ *šor-wondo*, M MM *sor-wondo*, MK *šor-wondū*, UP USj. US *šorâm-bondâ*, JO *šarâm-pandâ* 'gereblye' (MNySz. 7: 2462–3) (*-wondo*, *-bondo*, *pandâ* 'nyél'). Az UEW (783) a fi. *haara* 'Schwendegge', *haraa-* 'eggen, rechen, nach etw. dreggen'; észt *haro*, *haru* 'Abzweigung, Zweig, Zacke, Zinke, Rechen' balti finn szavakkal veti egybe a cseremiszi szót és **šara* 'Egge, Rechen, Harke' alakot rekonstruál a finn-volgai alapnyelvre.

A cseremiszi szóban Beke M MM jelzésű gyűjtőpontjain szókezdő *s* van, a balti finn nyelvek pedig határozottan szókezdő **š*-re mutatnak, így az etimológia nem fogadható el.

Beke több adatában *-âm* képző van, amely csak bulgár vagy csuvas eredetű lehet (Levitskaja 1976: 157–8; Bereczki, 2002: 150), következésképpen ebben az irányban kell keresni a cseremiszi szó eredetét.

5 A tükörfordítások bevonása a szókészlet származási rétegeinek állományába

Az UEW szinte alig említi a tükörfordítások kérdését. Ez érthető, hiszen az uráli nyelvtudománynak ez igen kevésbé kidolgozott területe. Az egyes uráli nyelvek etimológiai szótárainak kell feldolgoznia egy-egy nyelv tükörfordításait, s ezek alapján lehet összegezést készíteni. A cseremiszi nagy számú tükörfordítás található a szomszédos török nyelvekből, de természetesen az oroszról is. A jelenséget egy találmányra kiragadott csuvas eredetű példával szemléltetjük.

A cseremiszi átvette a szomszédos török nyelvektől az ún. páros igék kategóriáját. Páros igéknek nevezzük azokat az igekapcsolatokat, amelyekben a cselekvést, történést stb. kifejező határozói igenévi alakban álló főigét a személyt, időt stb. jelölő segédige követi, melyet egyesek modifikátornak neveznek (Bereczki 2002: 224). Ezek a modifikátorok legtöbbször más nyelvek igekötőivel egyenértékűek. Egyes cseremiszi páros igék segédigéjeként az *ilem* 'él' ige hosszan tartó cselekvést, állapotot fejez ki, pl. *wu'čen ilem* 'várakozik' (tkp. várva élek). Az 'él' ige analóg használata a csuvasban is megvan: *šēr ēšlese purān* 'földet művel' (tkp. földet művelve él), a cseremiszi kifejezést csuvas tükörfordításnak kell tartanunk.

Talán e néhány példával sikerült rávilágítanom, hogy Rédei nagy szintézise mérföldkö ugyan a maga nemében, de nem lezárja, hanem inkább serkenti a további etimológiai kutatásokat.

Rövidítések:

cser.	= cseremiszi
fi.	= finn
FU	= finnugor
lp.	= lapp
lp. L	= lulei lapp
lp. N	= norvég lapp
m.	= magyar
MNySz.	= Beke Ödön, Mari nyelvjárási szótár 1–9. Savariae 1997–2002.
mord.	= mordvin
mord. E	= erza-mordvin
mord. M	= moksa-mordvin
UEW	= Károly Rédei, <i>Uralisches Etymologisches Wörterbuch</i> I–II. 1988. III. 1991. Budapest–Wiesbaden
zürj.	= zürjén

Irodalom

- Agyagási K. & Bereczki, G. (2006): Mutatvány a készülő cseremiszi etimológiai szótárból. *Nyelvtudományi Közlemények* 103, 26–44.
- Bereczki G. (1977): Permi-cseremiszi lexikális kölcsönzések. *Nyelvtudományi Közlemények* 79, 57–77.
- Bereczki, G. (1992): Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte II. *Studia Uralo-Altaica* 34. Szeged.
- Bereczki, G. (1994): Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte I. *Studia Uralo-Altaica* 35. Szeged.
- Bereczki G. (2002): A cseremiszi nyelv történeti alaktana. *Studies in Linguistics of the Volga-Region*. Supplementum I. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Budenz J. (1867): A magyar és finnugor nyelvekbeli szóegyezések. *Nyelvtudományi Közlemények* 6, 374–478.

- Itkonen, E. (1953): Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen. *Finnisch-ugrische Forschungen* 31, 149–345.
- Itkonen, E. (1956): Etymologisches Wörterbuch der uralischen Sprachen. In: *Ural-Altaische Jahrbücher* 28, 56–80.
- Itkonen, E. (1970): Pari lisää kalastus- ja maanviljelysanaston historiaan. *Virittäjä* 1970, 214–222.
- Levitskaja, L.S. (1976): *Istoričeskaja morfologija čuvaškogo jazyka*. Moskva: Nauka.

Prof. Dr. Bereczki Gábor
professor emeritus
ELTE
Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet
Finnugor Tanszék
1088 Budapest
Múzeum krt. 4
berezki.rantala@chello.hu